

УДК 341.174

DOI <https://doi.org/10.32847/ln.2020.10.41>

Поліванова О.М.

к.ю.н.,

*доцент кафедри міжнародного права і порівняльного правознавства
Київський університет права Національної академії наук України***ПРАВОВІ МЕХАНІЗМИ ЗАПУСКУ ДЕРЖАВОЮ ПРОЦЕДУРИ ВИХОДУ
З ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ**

Постановка проблеми. Вихід 31 січня 2020 р. Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії (далі – Сполучене Королівство, ВБ) із Європейського Союзу [11; 21] (далі – ЄС, Союз), чутки щодо можливого виходу Італії з ЄС [19; 20; 22] й, у підсумку, глобальне поширення коронавірусної інфекції, що поставило під сумнів і спроможність ЄС виконувати свої функції за надзвичайних умов [5; 10; 12; 27], зосередили політичні та наукові дискусії як у Європі, так і за її межами на вивченні питання виходу держави з ЄС і, зокрема, правових механізмів, якими держава-член ЄС може (у разі необхідності) розпочати цей процес.

Огляд останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти виходу держави з ЄС вивчалися у працях як українських (К. Поповича [1], М.Л. Рабіновича [2], В.В. Яковлева [4] та ін.), так і зарубіжних науковців (О. Блази [7], П. Боурса [6], Д. Вебба [6], Дж. Гербста [16], А. Еки [13], А. Ланга [6], В. Міллера [6], Б. Сміта [6], А. Такера [30], А. Тагама [25], О. Хамулака [7], Ч. Хілліона [17; 18], А. Цирколи [7] та ін.). Водночас аналізу правових механізмів, у рамках яких держава-член ЄС може розпочати процес виходу із Союзу, підкріпленого досвідом Сполученого Королівства у цьому зв'язку, достатня увага у вітчизняній науковій літературі не приділялася, виходячи із чого у нашій статті зроблено спробу дослідити, керуючись положеннями ст. 50 Договору про Європейський Союз (далі – ДЄС) (яка регламентує право виходу держави-члена ЄС із Союзу), і досвідом ВБ

щодо виходу із ЄС, такі механізми і заповнити відповідну прогалину української науки європейського права.

Формулювання завдання дослідження. Завданням дослідження є аналіз правових механізмів, закріплених ст. 50 ДЄС, у рамках яких держава-член ЄС може розпочати процес виходу із Союзу.

Виклад основного матеріалу. Варто відзначити, що активізації обговорення питання виходу держави-члена ЄС з ЄС сприяв процес формальної конституціоналізації ЄС, розпочатий переговорами щодо прийняття Договору про створення Конституції Європи [28]. Тому цей договір у своїй ст. I-60 вперше запровадив явне право добровільного виходу держави з ЄС [28; 16]. Пізніше право держави на вихід із ЄС було підтверджено положеннями ст. 50 ДЄС [8] у редакції Лісабонського Договору про внесення змін до ДЄС і Договору про заснування Європейського Співтовариства від 13 грудня 2007 р. [29]. Згідно з її положеннями будь-яка держава-член ЄС відповідно до своїх конституційних вимог може прийняти рішення про вихід із ЄС (п. 1 ст. 50 ДЄС) [8]. Така держава-член, прийнявши рішення про вихід із ЄС, повідомляє про свій намір Європейську Раду (п. 2 ст. 50 ДЄС) [8]. У рамках орієнтирів, встановлених Європейською Радою, ЄС проводить переговори й укладає з державою, яка прийняла рішення про вихід із ЄС, угоду щодо порядку її виходу й основ майбутніх взаємин із ЄС. Переговори про укладення угоди про вихід держави-члена ЄС з ЄС проводяться

відповідно до п. 3 ст. 218 Договору про функціонування Європейського Союзу [9] (далі – ДФЄС). Угоду від імені ЄС кваліфікованою більшістю укладає Рада ЄС після її схвалення Європейським Парламентом (п. 2 ст. 50 ДЄС) [8]. Застосування установчих договорів ЄС (ДЄС і ДФЄС) припиняється щодо держави-члена ЄС, яка прийняла рішення про вихід із ЄС, із дня вступу в силу угоди про вихід або після закінчення дворічного терміну з моменту направлення цією державою повідомлення Раді ЄС про намір вийти з ЄС (п. 2 ст. 50 ДЄС) [8]. Зазначений вище термін може бути продовжено, якщо Європейська Рада за згодою із державою, що виходить із ЄС, одногосно приймає рішення щодо продовження такого терміну (п. 3 ст. 50 ДЄС).

У цілях п. 2-3 ст. 50 ДЄС член Європейської Ради чи Ради ЄС, який представляє державу-члена ЄС, що виходить із ЄС, не бере участь у обговореннях Європейської Ради і Ради ЄС, які стосуються держави-члена ЄС, що має намір вийти з ЄС, та у прийнятті ними рішень щодо такої держави. У такому разі кваліфікована більшість визначається відповідно до п. 3(b) ст. 238 ДФЄС [9] (п. 4 ст. 50 ДЄС). П. 5 ст. 50 ДЄС передбачає можливість держави, яка вийшла з ЄС, поновити своє членство в ЄС. Правовою основою поновлення членства такої держави в ЄС визначається ст. 49 ДЄС – зі стандартною процедурою вступу в ЄС, на рівних з будь-якою іншою європейською державою, яка подає заяву на членство у ЄС [8].

Виходячи із положень ст. 50 ДЄС [8] і Заяви Європейської Ради щодо підтвердження отримання повідомлення Сполученого Королівства про намір вийти з ЄС, саме повідомлення держави про прийняття рішення про вихід із ЄС, передане Європейській Раді, запускає процес виходу з ЄС, передбачений ст. 50 ДЄС [24]. Проте саме п. 1 ст. 50 ДЄС визначає і передумову направлення державою такого повідомлення – прийняття державою, що виходить із ЄС, рішення щодо виходу відповідно до «внутрішніх конституційних вимог»

(п. 1 ст. 50 ДЄС). Розглянемо детальніше зміст цих двох правових механізмів запуску процедури виходу із Союзу.

Отже, направленню Європейській Раді повідомлення державою щодо прийняття рішення вийти з ЄС передують прийняття державою самого рішення про вихід. На перший погляд, формулювання «відповідно до конституційних вимог», використане у ст. 50 ДЄС, не викликає сумнівів щодо його змісту: зрозуміло, що держава-член ЄС приймає рішення про вихід із ЄС, виходячи із правових механізмів, передбачених для цього конституцією. Проте, розглянувши детальніше правовий механізм прийняття рішення щодо виходу із ЄС Сполученим Королівством, можна дійти і протилежного висновку. Насамперед це зумовлюється тим, що, попри численні неофіційні спроби її розробки [26; 31], у ВБ немає кодифікованої конституції: її функцію виконує сукупність актів, статутів, конвенцій, судових рішень і договорів [33]. Тому, не маючи попереднього прецеденту щодо виходу, Сполучене Королівство вибудовувало його алгоритм поступово, крок за кроком.

Що ж означає формулювання «прийняти рішення відповідно до конституційних вимог» у випадку Сполученого Королівства? Часткову відповідь на це питання може надати лист-повідомлення від 29 березня 2017 р. Сполученого Королівства про вихід із ЄС відповідно до ст. 50 ДЄС [32], підписаний Прем'єр-міністром Терезою Мей і формально переданий із рук у руки Сером Тімом Барроу (постійним представником Сполученого Королівства у ЄС) Дональду Туску (Президенту Європейської Ради) у Брюсселі (далі – Повідомлення). У Повідомленні йшлося про те, що 23 червня 2016 р. народ Сполученого Королівства проголосував за вихід із ЄС, і таке рішення народу не є спробою нашкодити ЄС чи його державам-членам. Навпаки, Сполучене Королівство хоче, щоб ЄС успішно функціонував і процвітав, а референдум був голосуванням за відновлення національного самовизначення. Повідомленням підтверджувалося,

що у березні 2017 р. Парламент Сполученого Королівства підтвердив результат референдуму, проголосувавши переконливою більшістю у обох палатах за Білль про вихід із ЄС. Білль був прийнятий Парламентом 13 березня, отримав королівське схвалення і став Актом Парламенту 16 березня 2017 р. [32, с. 1]. Таким чином, Повідомленням Тереза Мей надавала ефекту демократичному рішення народу Сполученого Королівства і повідомляла Європейську Раду відповідно до п. 2 ст. 50 ДЄС про наміри Сполученого Королівства як вийти з ЄС, так і відповідно до того ж пункту ст. 50 ДЄС і ст. 106а Договору про заснування Європейського Співтовариства з атомної енергії (далі – Євратом), вийти з Євратома [32, с. 1].

Виходячи з Повідомлення, враховуючи вимоги п. 1 ст. 50 ДЄС, перед направленням повідомлення Європейській Раді про вихід із ЄС Сполучене Королівство здійснило такі кроки «відповідно до конституційних вимог»: 1) ініціювало всенародний референдум (який, хоч і мав консультативний характер, підтвердив волю народу ВБ вийти з ЄС); 2) схвалило результати референдуму у формі Біллю про вихід із ЄС, який отримав королівське схвалення і набув сили закону.

Щодо першого кроку важливо наголосити, що референдум у Сполученому Королівстві, одночасно із референдумом у Гібралтарі, щодо виходу з ЄС відбувся на основі Акта Парламенту щодо референдуму ЄС 2015 р. [14] (далі – Акт). До вступу в силу Акта із подібною приватною ініціативою (не від імені виконавчої влади) виступали окремі члени Парламенту Сполученого Королівства, результатом чого стала підготовка Законопроєкту про референдум щодо ЄС 2013–2014 рр. [15], однак він перестав розглядатися парламентом після січня 2014 р. і так і не став законом. Виходить, що до 2015 р. у Сполученому Королівстві не існувало правової бази для проведення всенародного референдуму про вихід держави з ЄС. Загалом на рівні держави всенародне голосування проводилося лише тричі: 5 червня 1975 р. – щодо членства

Сполученого Королівства у Європейському Співтоваристві, 5 травня 2011 р. – щодо змін у виборчій системі і, власне, референдум щодо виходу з ЄС.

Щодо другого кроку, то його необхідність у рамках прийняття рішення про вихід була визначена теж не одразу. Після оголошення у жовтні 2016 р. Терезою Мей застосування ст. 50 ДЄС у першій чверті 2017 р. 24 січня 2017 р. Верховний Суд Сполученого Королівства виніс рішення у справі Міллер [23] (далі – Рішення). Вирішенню підлягало питання щодо кроків, які мають бути здійснені у рамках внутрішнього законодавства ВБ до того, як може бути розпочато процес виходу з ЄС, а саме чи може офіційне повідомлення про вихід із ЄС бути законно дане міністрами без попереднього прийняття закону Парламентом і отримання королівського схвалення (п. 2 Рішення) [23, с. 4]. На думку ж Суду, основне питання у рамках звернення стосувалося здатності міністрів вносити зміни у внутрішнє законодавство, здійснюючи свої повноваження на міжнародному рівні. У цьому зв'язку Верховний Суд звернув увагу на два положення конституційного права ВБ: перше – щодо того, що міністри зазвичай користуються правом вільно укладати і припиняти договори, не звертаючись до парламенту (про цю прерогативу владу говорить Державний секретар із питань виходу з ЄС, виступаючи заявником у цій справі й аргументуючи наявність у міністрів права приймати рішення щодо виходу з договорів, які регулюють членство ВБ в ЄС); друге стосується того, що міністри зазвичай не мають права здійснювати будь-які повноваження, які могли би призвести до зміни внутрішнього законодавства держави, якщо тільки це не передбачено актом парламенту. Виходячи з рішення Верховного Суду, саме цей принцип перешкодив міністрам виходити з установчих договорів ЄС – доки це фактично не буде дозволено статутом (актом парламенту) (п. 5 Рішення) [2, с. 5].

Як наслідок, як і було зазначено у Повідомленні, Тереза Мей вводила в дію рішення народу Сполученого Королівства про вихід із ЄС, прийняте на референдумі, підтверджене Парламентом у формі закону і схвалене Королевою. Виходить, що саме такий правовий механізм передбачено конституційним правом ВБ для прийняття рішення про вихід із ЄС як вимагається п. 1 ст. 50 ДЄС.

Як уже зазначалося вище, направлення державою-членом ЄС, яка прийняла рішення про вихід із ЄС, повідомлення Європейській Раді про вихід із ЄС запускає процедуру виходу з ЄС, передбачену ст. 50 ДЄС [24]. Враховуючи приклад Сполученого Королівства, таке повідомлення підписується уповноваженою особою держави й адресується Президенту Європейської Ради [32, с. 1].

Ст. 50 ДЄС лише передбачає, що повідомлення повинно надходити від держави, що виходить, і бути поданим до Європейської Ради. У рамках п. 2 ст. 50 ДЄС не визначені ані форма, ані терміни подання такого повідомлення, що, здавалося б, дозволяє державі, що виходить, певну свободу розсуду у цьому зв'язку. Зважаючи на те, що це формальний крок, який запускає всю процедуру виходу, таке повідомлення повинно бути однозначним, тобто досить чітким у тому, що після внутрішнього рішення щодо виходу відповідна держава має намір вийти з ЄС. Тому, поки таке повідомлення не буде передано ЄС і поки держава-член продовжує виконувати всі свої зобов'язання щодо членства, процес виходу не може вважатися запущеним [17].

Тим не менш, як вважає К. Хілліон, час між прийняттям рішення про вихід і поданням повідомлення про вихід до Європейської Ради не має бути затягнутим [17]. Безперечно, таке повідомлення тягне за собою наслідки щодо участі держави у процесі прийняття рішень у ЄС; розуміючи це, держава, що виходить із ЄС, може бути зацікавлена умисно затягувати направлення повідомлення про вихід із ЄС до Європейської Ради, зберігаючи за собою переваги членства в ЄС. Водночас повідомлення про вихід із ЄС саме по собі не має наслідком втрати

державою, що виходить із ЄС, своїх переваг у зв'язку із членством у ЄС: як було зрозуміло з п. 3 ст. 50 ДЄС, договори «припиняють застосовуватися» лише тоді, коли угода про вихід набуває чинності, або «якщо цього не відбулося через два роки після повідомлення <...>, якщо Європейська Рада за погодженням із зацікавленою державою-членом одностайно не вирішить продовжити строк». Однак повідомлення не позбавлене негайних правових наслідків для держави, що виходить: у п. 4 ст. 50 ДЄС передбачено, що для цілей п. 2 та 3 ст. 50 ДЄС член Європейської Ради або Ради ЄС, що представляє державу, котра виходить, не братиме участі у обговореннях цих інституцій, чи у прийнятті рішень, які його стосуються [16].

Ст. 50 ДЄС не встановлює вимог щодо змісту повідомлення. Водночас, виходячи із Повідомлення від 29 березня 2017 р., відповідний лист має містити обґрунтування прийняття рішення щодо наміру про вихід із ЄС державою, що виходить із ЄС відповідно до її конституційних вимог (як того вимагає ст. 50 ДЄС) [32, с. 2], подальші кроки держави в рамках внутрішньої юрисдикції [32, с. 3], окреслення позиції держави у переговорному процесі з ЄС щодо виходу [32, с. 3], пропозиції щодо базових принципів подальших обговорень виходу [32, с. 4–5] і, якщо слідувати британському прикладу, встановлення завдання, що постає перед нацією [32, с. 6].

Зокрема, у Повідомленні Сполучене Королівство інформувало, що уряд запропонує законодавство, яке скасує Акт Парламенту щодо європейських співтовариств 1972 р., яким надавалася юридична сила праву ЄС у ВБ. Із метою створення чітких умов ведення бізнесу громадянами Сполученого Королівства і будь-ким з ЄС у ВБ, де це практично і доцільно, таке законодавство перетворить застосовуване у Сполученому Королівстві право ЄС на право Сполученого Королівства. Відповідне законодавство не вступить у силу, доки Сполучене Королівство формально залишатиметься членом ЄС. Не менш значущим у цьому зв'язку є очікування урядом

значного розширення повноважень щодо прийняття рішень: як Вестмінстеру, так і адміністрацій у Шотландії, Уельсі та Північній Ірландії [32, с. 3].

У рамках Повідомлення позиція Сполученого Королівства у переговорному процесі щодо виходу полягала у досягненні глибокого й особливого партнерства в рамках економічного співробітництва і співробітництва у галузі безпеки. ВБ не виключала можливості виходу з ЄС і без угоди, що мало б наслідком, як ішлося у Повідомленні, ведення торгівельних зносин із ЄС у рамках права Світової організації торгівлі та послаблення співпраці щодо боротьби із тероризмом та іншими злочинами [32, с. 3].

Серед принципів переговорного процесу, запропонованих ВБ, – конструктивна і відповідальна співпраця в дусі ширості (свідома відмова від членства у єдиному ринку з усіма логічними наслідками для компаній ВБ, які працюють на ринку ЄС), першочергова увага громадянам (що передбачає забезпечення прав громадян ЄС у Сполученому Королівстві та громадян Сполученого Королівства у ЄС), робота у напрямку укладання такої угоди, яка б справедливо вирішила питання прав і обов'язків Сполученого Королівства як держави, що виходить із ЄС, кроки у напрямі мінімізації потрясінь (щоб інвестори, бізнес і громадяни з обох сторін і третіх держав мали можливість планувати свою діяльність), приділення виключної уваги відносинам з Ірландією (зادля уникнення повернення до жорсткого прикордонного контролю між двома державами та можливості збереження Спільної зони подорожей), технічні переговори щодо сфер політик і пріоритизація

найбільших викликів (просування амбітної угоди щодо вільної торгівлі з ЄС, із врахуванням правових засад, які вже існують між Сполученим Королівством і ЄС, створюючи справедливе і відкрите торгівельне середовище і механізм вирішення спорів), просування і захист спільних європейських цінностей [32, с. 4–5].

Висновки. Враховуючи положення ст. 50 ДЄС і досвід Сполученого Королівства щодо виходу із ЄС, робимо висновок, що процедура виходу держави з ЄС вважається розпочатою, якщо: держава (відповідно до її конституційних вимог) прийняла рішення про намір вийти із Союзу і направила Європейській Раді підписане уповноваженою особою держави й адресоване Президенту Європейської Ради повідомлення про прийняття рішення про намір вийти з Союзу. Апелюючи до досвіду ВБ, останнє повинно бути однозначним, може міститися у листі разом із обґрунтуванням прийняття рішення держави щодо виходу з ЄС відповідно до її конституційних вимог (як того вимагає ст. 50 ДЄС), окресленням подальших кроків держави в рамках її внутрішньої юрисдикції, відображенням позиції держави у переговорному процесі з ЄС щодо виходу, переліком пропозицій щодо базових принципів подальших обговорень виходу і встановленням завдання, що постає перед нацією. Повідомлення слід направити Європейській Раді у найкоротші строки після прийняття рішення щодо виходу. Невиконання державою зазначених вище рекомендацій може значно пролонгувати загальні строки виходу держави з ЄС у рамках застосування ст. 50 ДЄС.

Анотація

У статті аналізуються правові механізми запуску державою, що має намір вийти з Європейського Союзу, процедури виходу з об'єднання, передбаченої ст. 50 Договору про Європейський Союз. Виходячи із положень ст. 50 Договору про Європейський Союз, Заяви Європейської Ради щодо підтвердження отримання повідомлення Сполученого Королівства про прийняття рішення щодо виходу з Союзу, досвіду Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії щодо запуску процедури виходу з Союзу, процедура виходу держави з об'єднання розпочинається переданим Європейській Раді повідомленням держави про прийняття рішення про вихід із Союзу, а передумовою направлення державою повідомлення про вихід із Союзу є прийняття нею відповідно до внутрішніх конституційних вимог рішення про вихід.

Аналіз листа Сполученого Королівства із повідомленням ЄС щодо прийняття рішення про вихід підтвердив, що «відповідно до конституційних вимог» Сполученого Королівства рішення про вихід приймається народом на всенародному референдумі консультативного характеру, результат якого схвалюється парламентом у формі біллу, котрий має отримати королівське схвалення і набути сили закону.

Встановлено, що повідомлення про вихід держави з Європейського Союзу має бути підписане уповноваженою особою держави й адресоване Президенту Європейської Ради. Повідомлення, яке запускає процедуру виходу держави з Союзу, повинно бути однозначним; воно може набувати форми листа, що містить обґрунтування прийняття рішення державою щодо виходу з ЄС відповідно до її конституційних вимог (як того вимагає ст. 50 ДЄС), посилання на подальші кроки держави у рамках її внутрішньої юрисдикції, позицію держави у переговорному процесі з ЄС щодо виходу, пропозиції щодо базових принципів подальших обговорень виходу і завдання, яке постає перед нацією у зв'язку із виходом. Повідомлення слід направити Європейській Раді у найкоротші строки після прийняття рішення щодо виходу. Невиконання державою зазначених вище рекомендацій може значно пролонгувати загальні строки виходу держави з ЄС.

Ключові слова: Європейський Союз, стаття 50 Договору про Європейський Союз, рішення про вихід, конституційні вимоги, повідомлення про вихід.

Polivanova O.M. Legal mechanisms for initiating the procedure of a state's withdrawal from the European Union

Summary

The article examines the legal mechanisms for initiating by a state intending to withdraw from the European Union the procedure for the withdrawal from the EU provided for in Article 50 of the Treaty on European Union. Pursuant to the provisions of Article 50 of the Treaty on European Union, the European Council Statement confirming the receipt of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland's notification on taking its decision to withdraw from the EU, the experience of the United Kingdom in initiating the procedure of the withdrawing from the EU, the procedure of the state's withdrawal from the EU is initiated by the transmitted to the European Council notification on the taken decision to withdraw from the Union, and the prerequisite for the State's sending such a notification of withdrawal from the Union is the adoption by a state of the decision on withdrawal according to its constitutional requirements.

An analysis of the UK's letter with the EU notification on its taking the decision to withdraw from the Union confirmed that "in accordance with the constitutional requirements" of the UK the decision on the withdrawal must have been taken by the people of the UK in a national referendum of advisory character, the result of which must have been approved by the parliament in the form of the bill that must have received the royal approval to become the law in force.

It is established that the notification on the withdrawal from the European Union must be signed by an authorized person of the state and addressed to the President of the European Council. The notification that triggers the state's exit from the Union should be clear; it can take the form of a letter containing the justification for a state's decision to withdraw from the EU to be made in accordance with the state's constitutional requirements (as it is prescribed by Article 50 of the TEU), a reference to the state's further steps within its internal jurisdiction and its position in the negotiation process with the EU on the withdrawal, suggestions for the formulation of the basic principles for the further withdrawal discussions, and the challenge arising for the nation because of the withdrawal. The notification shall be sent to the European Council as soon as possible after the decision on the withdraw is taken. Failure by the state to comply with the abovementioned recommendations can significantly prolong the general terms of the state's exit from the EU.

Key words: European Union, Article 50 of the Treaty on European Union, decision on the withdrawal, constitutional requirements, notice on the withdrawal.

Список використаних джерел:

1. Попович К. Brexit: правові аспекти. *Геополітика України: історія і сучасність*. 2017. Вип. 1 (18). С. 167–174.
2. Рабінович М.Л. Правові основи взаємовідносин ЄС та держав-членів: до дискусії щодо федеративної природи Європейського Союзу. *Правова держава*. 2015. Вип. 20. С. 195–200.
3. Федоришина Е. Неизбежный Grexit: почему Греция уйдет из еврозоны, но не сейчас. *Дело.ua*. URL: <https://delo.ua/economyand-politicsinukraine/neizbezhnij-grexit-pochemu-grecija-ujdet-iz-evrozony-no-ne-sejch-298845/> (дата звернення: 15.03.2020).
4. Яковлев В.В. Brexit як майбутній прецедент застосування статті 50 Договору про Європейський Союз. *Альманах міжнародного права*. 2017. Вип. 17. С. 29–38.
5. Barnes J. EU meltdown: Italy slams Merkel for lack of unity – Macron says coronavirus could end bloc. *Express*. 28 March, 2020. URL: <https://www.express.co.uk/news/world/1261075/EU-coronavirus-summit-Italy-economy-Angela-Merkel-Emmanuel-Macron-collapse> (дата звернення: 15.03.2020).
6. Bowers P., Lang A., Miller V., Smith B., Webb D. Brexit: some legal and constitutional issues and alternatives to EU membership. *House of Commons Library*. Number 07214, 28 July 2016. URL: <https://brexit.hypotheses.org/files/2017/01/Legal-and-constitutional-issues.pdf> (дата звернення: 15.03.2020).
7. Circolo A., Hamul'ák O., Blažo O. Article 50 of the Treaty on European Union: How to Understand the 'Right' of the Member State to Withdraw the European Union? *Brexit. History, Reasoning and Perspectives*. Springer International Publishing AG, 2018. P. 199–214.
8. Consolidated version of the Treaty on European Union. *OJ C 326*, 26.10.2012. P. 13–390.
9. Consolidated version of the Treaty on the Functioning of the European Union. *OJ C 326*, 26.10.2012. P. 47–390.
10. Coronavirus: Europe plans full border closure in virus battle. *BBC News*. 17 March 2020. URL: <https://www.bbc.com/news/world-europe-51918596> (дата звернення: 15.03.2020).
11. Council Decision (EU) 2020/135 of 30 January 2020 on the conclusion of the Agreement on the withdrawal of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland from the European Union and the European Atomic Energy Community. *OJ L 29*, 31.1.2020. P. 1–6.
12. Dodman B. Doors slam shut across borderless Europe as coronavirus spreads. *France 24*. URL: <https://www.france24.com/en/20200314-doors-slam-shut-across-borderless-europe-as-coronavirus-spreads> (дата звернення: 15.03.2020).
13. Eka A. Article 50 TEU as Legal Basis for Future Relations? *Verfassungsblog on matters constitutional*. URL: <https://verfassungsblog.de/article-50-teu-as-legal-basis-for-future-relations/> (дата звернення: 15.03.2020).
14. European Union Referendum Act 2015. *legislation.gov.uk*. URL: <http://www.legislation.gov.uk/ukpga/2015/36/contents/enacted> (дата звернення: 15.03.2020).
15. European Union (Referendum) Bill (HL Bill 63). *www.parliament.uk*. URL: https://publications.parliament.uk/pa/bills/lbill/2013-2014/0063/lbill_2013-20140063_en_1.htm (дата звернення: 15.03.2020).
16. Herbst J. Observations on the right to withdraw from the European Union: who are the “Masters of the Treaties?”. *The Unity of the European constitution, Beiträge zum ausländischen öffentlichen Recht und Völkerrecht, vol 186*. 2006. P. 383–389.
17. Hillion Ch. Leaving the European Union, the Union way: a legal analysis of Article 50 TEU. *European policy analysis*. 2016. P. 1–12.
18. Hillion Ch. Withdrawal under article 50 TEU: an integration-friendly process. *Common Market Law Review*. 2018. № 55. P. 29–56. URL: <file:///C:/Users/Downloads/BrexitIntegration.pdf> (дата звернення: 15.03.2020).

19. Jefferson R., Crawford A., Follain J. The EU Is More Worried About Italy Than Brexit. *Bloomberg Businessweek*. 22 November 2018. URL: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2018-11-22/the-eu-is-more-worried-about-italy-than-brexite> (дата звернення: 15.03.2020).
20. Montefiori S. Italians used to be fervently pro-EU. What went wrong? *The Guardian*. January, 9, 2019. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2019/jan/09/italians-pro-eu-italy-european-project> (дата звернення: 15.03.2020).
21. Notice concerning the entry into force of the Agreement on the Withdrawal of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland from the European Union and the European Atomic Energy Community. *OJ L* 29. 31.1.2020. P. 189–189.
22. Pollina E. Europe vote will decide if Italy stays in EU: League lawmaker. *Reuters*. February, 15, 2019. URL: <https://www.reuters.com/article/us-italy-europe-borghieurope-vote-will-decide-if-italy-stays-in-eu-league-lawmaker-idUSKCN1Q41E6> (дата звернення: 15.03.2020).
23. R (on the application of Miller and another) (Respondents) v Secretary of State for Exiting the European Union (Appellant). Judgment, [2017] UKSC 5, 24 January 2017. URL: <https://www.supremecourt.uk/cases/docs/uksc-2016-0196-judgment.pdf> (дата звернення: 15.03.2020).
24. Statement by the European Council (Art. 50) on the UK notification. *European Council, Council of the European Union*. URL.: <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/03/29/euco-50-statement-uk-notification/> (дата звернення: 25.02.2020).
25. Tatham A. F. Do not mention divorce at wedding, Darling! EU accession and withdrawal after Lisbon. Biondi A, Eeckhout P., Ripley S. (eds) *EU law after Lisbon*. Oxford University Press, Oxford. 2012. P. 152.
26. The UK Constitution. A summary, with options for reform. Political and Constitutional Committee, House of Commons. March, 2015. 20 p. URL: <https://www.parliament.uk/documents/commons-committees/political-and-constitutional-reform/The-UK-Constitution.pdf> (дата звернення: 15.03.2020).
27. Tooze A., Schularick M. The shock of coronavirus could split Europe – unless nations share the burden. *The Guardian*. 25 March 2020. URL: <https://www.theguardian.com/commentisfree/2020/mar/25/shock-coronavirus-split-europe-nations-share-burden> (дата звернення: 15.03.2020).
28. Treaty establishing a Constitution for Europe. 13.01.2005. p. 46. URL.: https://europa.eu/european-union/sites/europa.eu/files/docs/body/treaty_establishing_a_constitution_for_europe_en.pdf (дата звернення: 11.02.2020).
29. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community, signed at Lisbon, 13 December 2007. *OJ C* 306, 17.12.2007. P. 1–271.
30. Tucker A. Triggering Brexit: A Decision for the Government, but under Parliamentary Scrutiny', *U.K. Const. L. Blog*. 2016. URL.: <https://ukconstitutionallaw.org/2016/06/29/adam-tucker-triggering-brexite-a-decision-for-the-government-but-under-parliamentary-scrutiny/> (дата звернення: 3.02.2020).
31. United Kingdom's Constitution of 1215 with Amendments through 2013. *Constitute*. URL: https://www.constituteproject.org/constitution/United_Kingdom_2013.pdf?lang=en (дата звернення: 15.03.2020).
32. United Kingdom notification under Article 50 TEU. Brussels, 29 March 2017. URL: <http://data.consilium.europa.eu/doc/document/XT-20001-2017-INIT/en/pdf> (дата звернення: 15.03.2020).
33. What is the UK Constitution? *The Constitution Unit*. URL: <https://www.ucl.ac.uk/constitution-unit/what-uk-constitution/what-uk-constitution> (дата звернення: 15.03.2020).